

Старините в прохода Траянови врата в пътеписите от XVI–XIX век

Иван Вълчев ^a

^a Катедра Археология, Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, бул. Цар Освободител 15, София 1504, България; ivulchev@uni-sofia.bg

Antiquities around the Trajan's Gate Pass in travelogues from the 16th to the 19th century

Ivan Valchev ^a

^a Department of Archaeology, Faculty of History, Sofia University St. Kliment Ohridski, 15 Tsar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia, Bulgaria; ivulchev@uni-sofia.bg

ABSTRACT

The present article offers an analysis of the information presented in travel literature from the period between the 16th and 19th c., with a particular focus on the ruins located around Trajan's Gate Pass. The descriptions of foreign travellers and the sketches, engravings and plans they left behind constitute the sole source of information about the ancient gate, which was destroyed in 1835, as well as about part of the fortifications connected to it, of which no remains have been preserved either. Although the earliest reference to the gate dates back to the 13th c., the first eyewitness account of the monument only dates from the first half of the 16th c. At that time, the appellation “Trajan's Gate” had yet to be coined. The objective of this publication is to analyse the information provided about the antiquities themselves, as well as the attitudes of educated Western travellers who passed through the gate. The travelogues that have survived to the present day were written by individuals with a humanistic education and an interest in antiquity. Additionally, they were conversant with the works of ancient authors and the information they had left about the Balkans. Consequently, the ruins around Trajan's Gate Pass are not overlooked. The article traces the evolution of the perception of the remains of the gate, its association with the name of the Roman emperor Trajan, its rise to fame and the expectations of travellers, who were subsequently disappointed. The stages in the reception of the ruins correspond to the development of interest in ancient monuments in general and those within the boundaries of the Ottoman Empire in particular.

KEYWORDS

Trajan's gate, arch, western travelers, Ottoman empire, diplomatic missions

Въведение

Западните пътеписи¹ от XV–XIX в. са сред важните източници на информация за мина-

1 Терминът „пътепис“ е използван в известна степен условно, защото само част от достигналите до нас текстове са същински пътеписи. Не малко от тях са пътни дневници, отчети за пътувания на дипломатически мисии, писма, научни изследвания и други. В родната историография обаче думата „пътепис“ се е наложила за подо-

лото на Балканите от времето на Османското владичество. Наред с ценните сведения за бита и културата на местното население, чужденците оставят не малко описания на древни паметници. Това е времето, в което в Западна Европа възниква и се развива интересът към Античността и започва целенасоченото издирване, изучаване и опазване на културното наследство. В подвластните на Османската империя земи подобни тенденции не се наблюдават и не малко автори отбелязват липсата на познание у местните хора за руините в техните градове и села. Древните паметници не само, че не са опазвани, но дори са подлагани на системно унищожаване. Французинът Пиер Лескалопие, преминал през Балканите през 1574 г. отбелязва, че турците, „врагове на древността“, са изгорили всички статуи и надписи, открити в Пловдив, античния Филипопол (Tsvetkova 1968b, 254). Същата съдба, макар и два века и половина по-късно, споделя и арката в прохода Траянови врата, която е обект на настоящото изследване. Така, сведенията в чуждите пътеписи не рядко се оказват единствените достигнали до нас описания на безвъзвратно загубени надписи, статуи и архитектурни съоръжения.

Значението на чуждата пътеписна литература за историята на балканските народи е оценено още в последните десетилетия на XIX в. Тук не е мястото за един пълен историографски обзор, но задължително трябва да бъдат споменати имената на хърватския учен Петар Маткович, на Константин Иречек, Иван Шишманов, Бистра Цветкова и особено на Михаил Йонов (Yonov 1980, 21–26 с преглед на проучванията). През последните години съществен принос имат Ивайла Попова (Порова 2018), Снежана Ракова и Пенка Данова (Rakova, Danova 2016). Данните конкретно за прохода Траянови врата и старините там издирва и анализира Петър Мутафчиев (Mutafchiev 1937). За съжаление нереализиран остава ръководеният от Д.П. Димитров проект за събиране на информацията в пътеписите и написване на история на археологическите проучвания у нас до Освобождението (Dimitrov 1947, 3, bel. 1). Последно на пътеписните сведения за Траянови врата се спира Михайло Попович. Акцентът на работата му обаче е върху древния път, за който удачно е избрано популярното от XVI в. насетне название *Via Traiana*, докато на древните руини е отделено съвсем малко внимание (Popović 2006, 183–188). Понастоящем пътеписите са обект на анализ от страна на екипа по проект DigitalSEE (Digital South-Eastern Europe), резултат от който е и настоящият текст (за проекта: Baramova, Simeonov 2024).

Целта на статията е да представи сведенията от периода XVI–XIX в. за един от древните паметници в нашите земи, неизменно привличал вниманието на всички, пътували по трасето на стария римски път от Белград през Ниш, София, Пловдив и Одрин за Истанбул, а именно – руините на порта и крепостни съоръжения в прохода Траянови врата. По-голямата част от пътеписите, включително изключително важните, макар и все още непубликувани такива на Йохан Кемпелен и капитан Шад от 1740–1741 г., са били известни на П. Мутафчиев и новата информация не променя съществено представите ни за арката. Поради това акцентът е поставен на възприемането на паметника от страна на западните пътешественици. В това отношение много любопитна е промяната в отношението на последните – от руини на древна порта, през очаквания за впечатляващ паметник, дело на Траян, до разочарование от видяното и пораждането на съмнения във връзката с великия римски император.

Трасето на стария римски Военен или Диагонален път (*Via militaris* или *Via diagonalis*), наричан от XVI в. насетне и Траянов път (*Via Traiana*), е най-удобната връзка на Централна

бен род произведения, поради което няма да бъде изключена и от настоящето изследване. Освен това, в контекста на проучването дори ранните съчинения се доближават до идеята за интереса към античността, свързан по-късно с Grand Tour и истинските пътеписи от средата на XVII до началото на XIX в., в които описанията на древни паметници заемат водещо място.

Европа с Османската столица и поради това той е интензивно използван през целия разглеждан период. Основният трафик в планинския участък между Ихтиман и Пазарджик преминава през прохода Траянови врата, докато маршрутът през Момин проход (Солудервент), Костенец и Момина клисура е използван много по-рядко. С цел охраната на този опасен участък, вероятно още в първата половина на XV в., са създадени няколко дервентджийски села. Две такива отбелязва френският пътешественик Бертрандон дьо ла Брокиер, минал по пътя през 1433 г. (Broquière 1892, 201). В литературата двете села са идентифицирани съответно с Ветрен², днешният град Ветрен, област Пазарджик, и с несъществуващото сега село Клисура (Капудервент), развил се около руините на древната порта (Mutafchiev 1937, 61–62). По-късно, може би към края на XVII в., между Ветрен и Клисура възниква селището Паланка³, също вече несъществуващо (Mutafchiev 1937, 80–81). Най-ранното сигурно споменаване на селото около руините на арката е от 1530 г. от Бенедикт Курипешич, който познава и името Клисура (Clissura) (Curipeschitz 1531, s.p. [3 октомври]). Малко по-късно, през 1550 г., венецианският пратеник до Високата порта Катарина Дзен предава и турското название на селището – Капидервент (Capidervent) (Matković 1878, 211). С името Капудервент някои автори означават и самата планина (Mutafchiev 1937, 62–63 с лит.). Ханс Дерншвам нарича селото Капиджик и добавя, че на български названието му било Врата (Wrata) (Dernschwam 2014, 260). В различни форми тези имена се срещат и по-късно. Селото изчезва някъде в края на XVIII или в началото на XIX в., след което в прохода остават само караулни помещения и ханове (Mutafchiev 1937, 60–64).

Пътеписни сведения за руините в прохода Траянови врата

Първите сведения за порта в прохода Траянови врата откриваме в анонимната хроника „Деяния на унгарците“ от XIII в.: на пътя между София и Пловдив е спомената вратата Вацил (Wacil) (*Gesta Hungarorum*: по LIBI 2001, 50). Петър Мутафчиев предполага, че това название е произлязло от гръцкото Βασιλική πύλη, „Царска врата“, както вероятно паметникът се е наричал през X в. (Mutafchiev 1937, 40–41). За портите на св. Василий се говори и в *Historia Peregrinorum*, описваща преминаването на кръстоносната армия на Фридрих III Барбароса през Балканите (по LIBI 1965, 230). По-надеждни сведения имаме едва от XV в. Любопитно е, че в най-ранния същински пътепис за трасето на Диагоналния път – този на бургундския шпионин Бертрандон дьо ла Брокиер, останките от укрепителни съоръжения в прохода не са споменати. Първото сигурно споменаване на паметника, макар и не от лично наблюдение, намираме в „История на унгарците“ на италианеца Антонио Бонфини. Той посочва, че за пътуващите от София за Македония (т.е. Тракия) има два пътя. Единият, този през Траянови врата, е определен като дело на римляните. Бонфини дори уточнява, че (както мнозина казват) той е прокаран от император Траян. Именно по трасето на този път се виждали останките на голяма врата, изградена от квадратни камъни (Bonfinis 1771, 459). Тези сведения италианецът дава във връзка с похода на армията на Владислав III Ягело и Янош Хуняди от 1443 г. и е много вероятно те да са почерпани от участници в кампанията, за които малко по-нататък в текста Бонфини посочва, че са му показали раните си от битките (Bonfinis 1771, 460). Запазените останки от път, макар и с известна доза скептицизъм, са приписани на Траян, но името Траянови врата все още не е известно. Изграждането на портата също не е изрично свързано с името на римския император. Сведението на Бонфини е буквално предадено век по-късно от Йохан

2 В пътеписите се срещат имената Ветрен, Ново село, Еникьой, Дервент еникьой или Хисарджик (Mutafchiev 1937, 76–77).

3 Наричано още Казъл хисар или Хисарджик (Mutafchiev 1937, 80–81).

Льовенклау (Леонклавиус), който, въпреки че има лични впечатления от паметника, допълва единствено, че край арката има българско село (Leunclavius 1595, 255).

От началото на XVI в. сведенията за руините в прохода Траянови врата се увеличават значително. Това се дължи в най-голяма степен на редовно пътуващите до Истанбул хабсбургски пратеничества, в състава на които често са включвани лица с хуманистично образование и подчертан интерес към Древността. От 1502 г. датира информацията, споделена от Феликс Петанчич в неговото описание на пътищата, по които трябва да се върви към Турция. Към 1502 г. самият Петанчич все още не е пътувал по трасето на Диагоналния път до Истанбул и неговите сведения също не са резултат от лични впечатления. В труда си той заимства пасажи от съчинение на Мартино Сегоно, епископ на град Улцин на Адриатическото крайбрежие, днес в Черна гора. Въпросното съчинение датира от 80-те години на XV в. (Rakova 2014, 243–244). Именно на липсата на автопия се дължи грешката на Петанчич, който говори за римски паметник наред планината, издигнат върху мраморни колони (Petancius 1541, f 76v). Всъщност, целият този пасаж е буквално преписан от ръкописа на Сегоно (Popović 2006, 152). От 30-те години на XVI в. вече разполагаме и със сведения от първа ръка, т.е. от лица, видели с очите си руините. Най-ранното известно ми такова е на Бенедикт Курипешич от 1530 г. Той обаче говори за две големи зидани порти, като през едната преминали (Curipeschitz 1531, s.p. [3 октомври]). Нито един от виделите паметника не споменава втора порта и в случая явно става дума за грешка на автора. Пътувалият малко по-късно (1533 г.) Корнелий Дуплиций Шепер не описва руините, но отбелязва, че на славянски селището се е наричало Watar, т.е. Врата, а на турски – Капидервент (Capilederveam) (Schepper 1857, 193). Павел Рубигал, преминал през Траянови врата през 1540 г., говори съвсем кратко за паметник от дълбока древност в най-високата част на прохода. Според него обаче укреплението е построено от унгарския крал Лудвиг (Лайош) с цел защита на владенията му (Rubigallus 1980, 22). Петар Маткович приема, че става дума за крал Лудвиг I Велики (1342–1382), а Рубигал е включил този пасаж в поетичния си пътепис, за да прослави родината си (Matković 1896, 10).

Значително по-подробни са сведенията на пътувалите заедно през 1553 г. Антун Вранчич и Ханс Дерншвам. И докато Вранчич е официален пратеник на австрийския ерцхерцог Фердинанд I, то Дерншвам се присъединява към делегацията като частно лице. И двамата имат интерес към древните паметници и в пътните си дневници отделят особено внимание на старините. Описанието на Вранчич е лаконично. Той говори за тухлена порта, издигната върху основа от четвъртити камъни. Също така отбелязва, че тя е много по-широка, отколкото нуждата налага (Verantius 1774, xxxiv). Дерншвам е доста по-подробен. На отиване той записва името на селището като Nowak Derwen, и допълва, че от турците е наричано Kapı Dewend, докато на връщане предава българското название Wrata и турското Карусзик. Той също описва висока тухлена порта с основи от големи квадратни камъни, които водата е подмила на един разтег разстояние. На връщане през 1555 г. посочва, че големите каменни блокове са с височина около един човешки бой и върху тях е забелязал нечетлив гръцки надпис. Различният начин на градеж дава основание на наблюдателния Дерншвам да предположи и два различни периода на изграждане на портата (Dernschwam 2014, 19–20, 260–261). Двата автори дават сведения и за други съоръжения в района на прохода. Вранчич отбелязва, че на два хвърлея със стрела отвъд селото има останки от крепост (Verantius 1774, xxxiv). Дерншвам посочва, че руините са вдясно от пътя, а отстоянието от портата е колкото един изстрел с фалконет (Dernschwam 2014, 20). За развалини на крепост, намираща се на около един пушечен изстрел на юг от арката, пише през 1611 г. и французинът Льофевр⁴ (Tsvetkova 1968a, 132–133). Дерншвам допълва, че

4 Пътният дневник на Льофевр не е публикуван. Познавам текста по българския превод на Б. Цветкова,

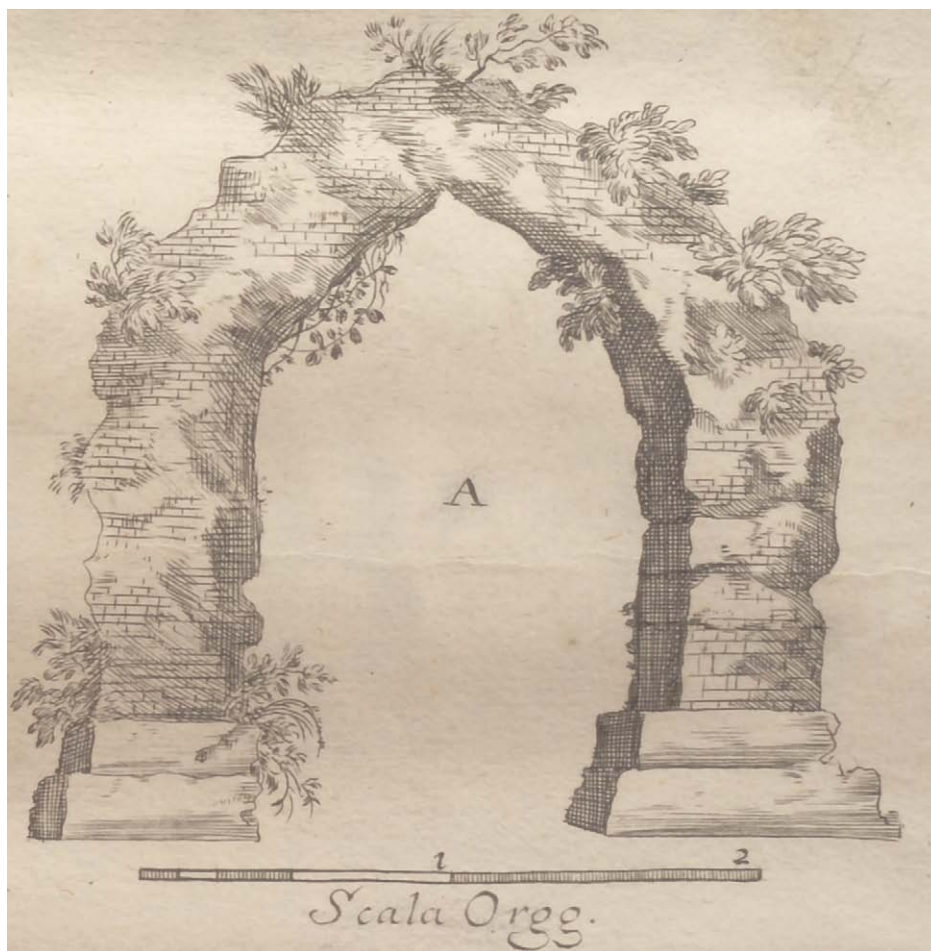
укреплението е с квадратна форма и размери 40 на 40 крачки. Той го е посетил заедно с други членове на посолството, може би включително и с Вранчич, а дадените размери са резултат на лични впечатления (Dernschwam 2014, 20). За четириъгълна крепост с големина 40 на 40 крачки и дебелина на стените 3 крачки пише и хабсбургският пратеник, но той свързва съоръжението със съседното село Ветрен, а не с руините, локализирани на два изстрела с лък от портата (Verantius 1774, xxxiv). В описанието на Дерншвам вероятно има смесване на двата обекта. Въпреки че пътният му дневник е воден ден за ден докато впечатленията му са все още пресни, и на други места в текста се наблюдава подобна непоследователност.

В дневниците на Вранчич и Дерншвам за първи път се срещат и сведения, несъмнено почерпани от българско население на селото, развил се около останките на портата. Образованият хабсбургски пратеник за пореден път изразява възмущението си от непознаването на древността от страна на местните жители. Вранчич отбелязва, че последните наричали село Клисупа Novak debeglie или Marci Kraglievith – по имената на двама гръцки крале. И именно на тях местните приписват изграждането на портата и на крепостите (Verantius 1774, xxxiv–xxxv). През 1553 г. Дерншвам посочва, че Nowak, един българин, и Marcus Krayowith дълго време са оказвали съпротива на турците (Dernschwam 2014, 20), докато на връщане през 1555 г. съобщава, че околностите на село Врата някога са принадлежали на местен владетел (Landesfürst), когото селяните наричали Nowak (Dernschwam 2014, 261). Вранчич категорично се противопоставя на разказите на местните хора и настоява, че крепостите са дело на древните. В същото време обаче допълва, че няма достатъчно основания изграждането им да се свърже с гърците, траките, македонците или римляните. Най-правдоподобно му се струва мнението портата и укрепленията да са изградени от македонския цар Филип II, основателя на Филипопол, с цел отбрана от врагове или пък за събиране на мито от пътуващите от Тракия за Мизия (Verantius 1774, xxxv).

Сведенията на останалите автори от XVI в. са относително кратки и общи. Венецианският пратеник Катарина Дзен споменава село Капидервент, след което се е намирала крепостта на Марко Chiernovich, а между селото и крепостта има голяма древна порта, градена от тухли, но основите са от големи каменни блокове. Тази порта се наричала „Вратите на Романия“, „la porta di Romania“ (Matković 1878, 211–212). Императорският куриер Якоб фон Бетцек не споменава портата. На два пъти обаче той отбелязва, че село Капудервент някога е било голям град (Betzek 1979, 31). Основание за това му твърдение вероятно са видените от него руини и най-вече тухлената арка. За някогашен замък или укрепен град пише и Мелхиор Безолт. На това място съпротива на турците е оказал последният деспот или княз на България или Горна Мизия Марко Краевич (Marco Cralowitzo) (Besolt 1590, 527). Стефан Герлах (1578 г.) само отбелязва, че в село Капидервент (Capidervent) е видял иззидана от тухли порта, в основите градена от големи квадратни камъни (Gerlach 1674, 520). Срутена порта от тухли до християнското село Дервент (Deruent) споменава Соломон Швайгер (Schweigger 1608, 46). Райнхолд Лубенау отбелязва, че пътят преминава през една доста висока врата⁵ (Lubenaus 1914, 111). Пиер Лескалопи (1574 г.) приема, че древната порта отделя България от Македония (Tsvetkova 1968b, 353). За разрушена крепост и село, наречено „Портата на Ноак Дебеле“ („porta di Noacch Debellè“), говори и Маркантонио Пигафета. Авторът допълва, че името идва

направен по оригинала, съхраняван в архива на френското Министерство на външните работи.

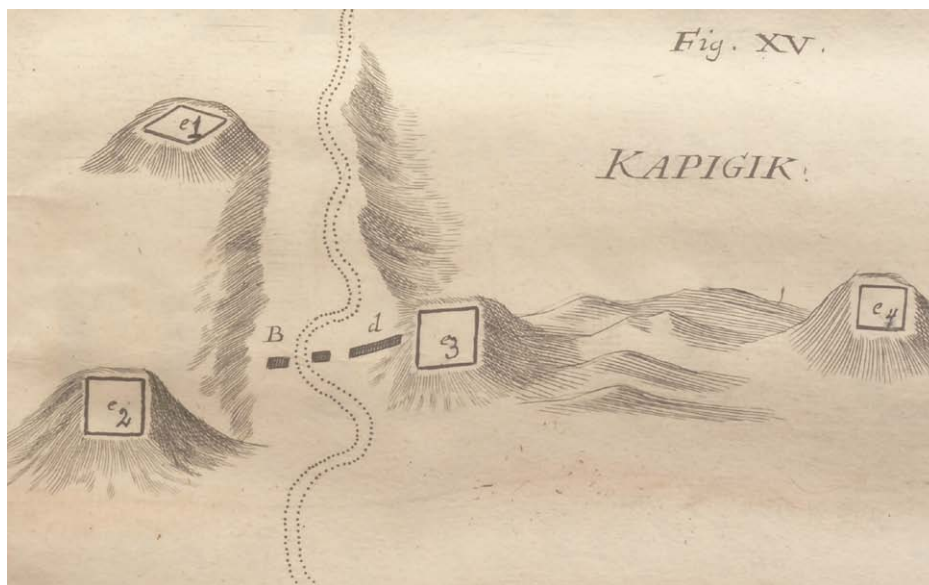
5 При описанието на крепостите в прохода Лубенау споменава и един латински надпис. Текстът му е предаден от Вилхелм Зам по следния начин: *P. Hostilius. P. S. L. Philadelphus petram inferiorem excidit, titulum fecit, ubi nomina cultor scripsit et sculpsit. Sac. Urbano. S. P.* Въпросният текст обаче е началото на надпис от Филипи в Македония (CIL III, 633, 2) и няма нищо общо с Траянови врата. Надписът вероятно е преписан от книгата на Пиер Белон (Belon 1553, f 59v), но погрешка Лубенау го е отнесъл към Траянови врата.

Обр. 1. Траянови врата, гравюра (по Marsigli 1726, fig. XV)
 Fig. 1. Trajan's Gate, engraving (after Marsigli 1726, fig. XV)

от останките на врата, издигната за защита от турците от този Новак, деспот на България (Pigafetta 1585, 123). Английският пътешественик Томас Глоувър (1596 г.) описва укрепен замък и голяма врата. Или, както самият той уточнява, останки от стени около вратата, които са пред разпадане (Glover 2014, 306).

Малко повече, но близки сведения дават анонимният автор, описал пътуването на хабсбургската мисия начело с Давид Унгнад през 1572 г. и Волф Андреас фон Щайнах (1583 г.). Анонимният автор отбелязва, че разрушената порта се е наричала „Базилика“ („Basilica“) и през нея спокойно може да мине един хусар с вдигнато копие (Omichius 1582, s.p., 29 май). За порта, толкова висока, че под нея може да се язди с изправена пика, пише и Щайнах. Последният също отбелязва и наименованието „Порта базилика“ (Steinach 1881, 210). Произведението на Щайнах е писано по спомени около 20 години след пътуването му, а и самият той отбелязва, че се е ползвал от чужди съчинения. Посочените сходства с анонимния пътепис от 1572 г. вероятно са резултат на заемки. Щайнах обаче споделя и допълнителна информация. Така например той посочва, че от лявата страна портата е защитена от висока каменна стена, а от дясната – от височина и пропаст. Освен това допълва, че на няколко крачки е имало друга крепост, чиито стени са дебели един разтег, а на места са запазени на височина около един човешки бой, та дори и повече. И двамата автори споменават връзката с Новак Дебели – според анонимния пътеписец той (Nouachno) е изградил крепостта при Ветрен, докато Щайнах посочва, че турците го наричали Дебел Новак (Dobel Nouac), а християните – Марко Кралевич

Обр. 2. Скица на прохода Траянови врата (по Marsigli 1726, fig. XV)
Fig. 2. Trajan's Gate Pass, sketch (after Marsigli 1726, fig. XV)

(Marco Carlowizo): сръбски деспот, който владеел и България. Любопитно е пояснението на Щайнах, че за тези неща научил от бея на Пеща, който е бил водач на хабсбургското пратеничество (Omichius 1582, s.p., 29 май; Steinach 1881, 210). Само в пътеписа от 1572 г. е посочено, че в прохода се виждат следи от Траяновия път, но името Траянови врата не е засвидетелствано. Според цитирания автор крепостта и портата са използвани от македонците, траките и сърбите. За древна стена от тухли, в която има голяма врата, пише французинът Жан Палерн Форезиен (1582 г.). Той обаче бърка прохода Траянови врата с Термопилите и отбелязва, че тук гърците удържали напора на персийския цар Ксеркс (Palerne 1606, 500–501). За руини на зидана порта и място, служило за убежище на последния български деспот или княз, съобщава и Вратислав от Митровица, минал през прохода през 1591 г. (Wratislaw 1787, 83).

През XVII в. интересът към древната порта сякаш намалява. Льофевр (1611 г.) отбелязва полуразрушен голям портал от тухли и камък (Tsvetkova 1968a, 132–133). Ханс Якоб Аман (1612 г.) споменава, че в най-високата част на планината има порта, през която трябва да се премине (Ammann 1618, 20). За голяма разрушена тухлена арка, построена от Александър (Велики) пише Питър Мънди (Mundy 1907, 61). Адам Венер фон Крайлсхаим (1616 г.) не споменава портата, а само развалини на крепост. У него срещаме и името Темир-капи (Temir-capı), т.е. Железни врата (Wenner 1622, 34). За Демиркапия (Temir Capı) говори и Георг Христоф фон Найчиц (1634 г.). Той обаче споменава и висока стара порта, изградена от дялани камъни и горе засводена (Neitzschitz 1674, 64). Името Железни врата, но като име на планината, е познато и на Йохан Кристоф фон Киндсперг (1672 г.), който споменава стара порта в село Капидервент (Capiderbent), през която минали (Yonov 1973, 352), както и на Ханс Хьонце (1674 г.), който отбелязва останките от твърде прославените Железни врата, наречени от турците Кюпридервент (Cupri Dervent) (Yonov 1967, 304). Конрад Якоб Хилтебранд (1658 г.) посочва, че в прохода има къс от стара стена, приличаща на врата (Hiltebrandt 1937, 160–161). М. Кикле (1658 г.) отбелязва врата, останала от древна крепост, която е била убежище на хайдутски вожд (chef d'Haiducs) (Quiclet 1664, 139).

За първи път, доколкото ми е известно, категорична връзка на укрепленията с император Траян предлага анонимният автор, описал пътуването на императорския пратеник Ханс

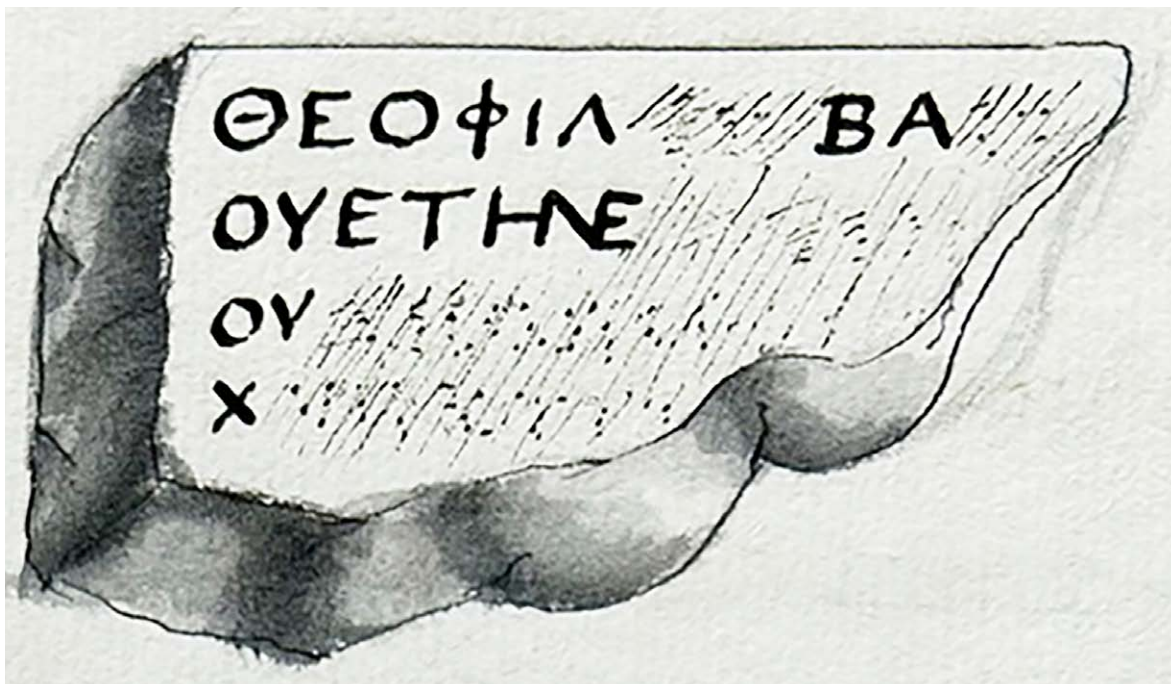

Обр. 3. Латински надпис, преизползван в
градежа на портата (по Kempelen [1741], f 47r)
Fig. 3. Latin inscription, reused in the construction
of the gate (after Kempelen [1741], f 47r)

Лудвиг през 1671 г. В пътеписа е посочено, че Траян укрепява клисурата, която римляните наричат Железни врата. От укрепената порта са запазени само купища камъни, от които едва може да се познае мястото ѝ (Анонимous 1986, 122⁶). Въпросният пътепис не е публикуван и няма как той да е в основата на наименованието на портата Траянови врата, което се налага малко по-късно.

Променената политическа обстановка в Югоизточна Европа през последните две десетилетия на XVII в., във времето между втората обсада на Виена (1683 г.) и мирните договори от Сремски Карловци (1699 г.), води и до повече възможности за наблюдения върху археологическите паметници на Балканите. Резултат от тези промени е шесттомното издание на италианския граф Луиджи Фердинандо Марсили, посветено на природата, географията, историята и археологията на земите по Среден и Долен Дунав. Всъщност, първото пътуване на Марсили през Балканите е още в 1680 г., но тогава при завръщането си в Болоня той минава през Момин проход, а не през Траянови врата. Във втория том на *Danubius Pannonico-mysicus*, издаден през 1726 г. в Амстердам, е поместена и първата рисунка на портата (обр. 1), както и окомерна скица на останките от укрепителни съоръжения в прохода (обр. 2). Описанието на паметника е

6 Оригиналният текст на пътеписа, доколкото ми е известно, все още не е публикуван. Познавам текста по българския превод, направен от Михаил Йонов въз основа на оригинала, съхраняван в ръкописното отделение на Австрийската национална библиотека, сигнатура Ser. n. 3807. Към 11. 11. 2024 г. ръкописът е в процес на реставрация и е недостъпен за ползване.

Обр. 4. Гръцки надпис, използван в градежа на портата (по Kempelen [1741], f 47r)
Fig. 4. Greek inscription, reused in the construction of the gate (after Kempelen [1741], f 47r)

сравнително лаконично и е озаглавено “Karigik porta”, т.е. Марсили не познава името Траянови врата. Италианският учен посочва, че портата е изградена от тухли, но на рисунката ясно са представени два реда каменни блокове в основите, които са описани от по-ранните, а и от по-късните автори. Марсили е и първият чужденец, който дава размерите на паметника – 15 стъпки дължина и 24 стъпки височина. В приложения схематичен план е отбелязано мястото на портата с преминаващия през нея път, околните укрепления, както и частите от стена, свързващи вратата с най-близката крепост. Марсили отбелязва и крепостта при село Паланка, Isargik, също спомената от някои по-ранни пътешественици (Marsigli 1726, 51, figs XV–XVI).

Пътувалите заедно с великото посолство на Волфганг фон Етинген през 1700 г. Симперт Нигел и генерал д’Арш вече определено говорят за арката на Траян. Нигел дори нарича руините „прочутите Траянови врата“ (berühmten Porten Trajani). След почти вековно прекъсване двамата дават и по-конкретни сведения за паметника. Нигел отбелязва, че долните части на съоръжението са изградени от каменни блокове, а двете странични стени и сводът са от печени тухли. Към това време вече портата е почти напълно порутена. Авторът споменава и изсечени в камъните латински букви, които обаче не могат да бъдат свързани в текст (Niggel 1701, 309). Генерал д’Арш, освен описанието на градежа, съпадащо с това на Симперт и останалите пътешественици, добавя важното сведение, че арката е сама, без свързващи стени и че не се виждат други руини освен самата порта. Като военен авторът насочва вниманието си към стратегическото значение на прохода и отбелязва, че с въвеждането на огнестрелните оръжия използването на старите укрепления вече става неизгодно (d’Arsch [1700], f. 11r⁷).

В началото на XVIII в. названието Траянови врата вече е получило популярност и все по-често намира място в съчиненията на пътувалите по трасето на Диагоналния път чужденци. А. дьо ла Мотре (1712 г.) отбелязва, че Дервент капи (Dorvent Capî) е Траянови врата на древните

⁷ Дневникът на генерал д’Арш също не е публикуван. Български превод предлага Михаил Йонов (Yonov 1986, 216–231).

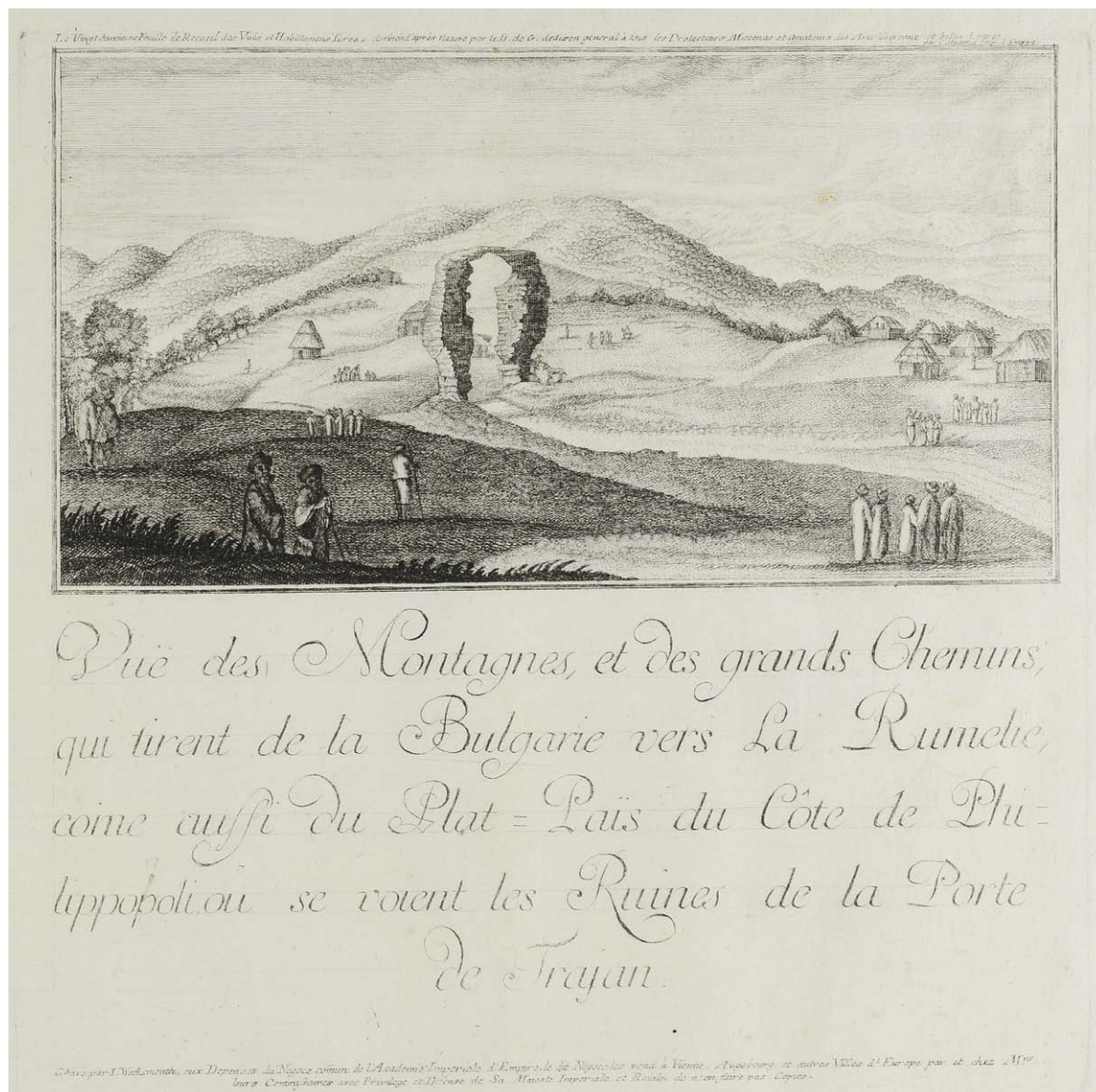

Обр. 5. Траянови врата, рисунка (no Schad [1741], f 161v)
 Fig. 5. Trajan's Gate, drawing (after Schad [1741], f 161v)

(de la Motraye 1727, 158). Английската благородничка Мери Монтегю, единствената дама, оставила описание на паметника, отбелязва, че минали покрай една арка, обичайно наричана Траянови врата (which is commonly called Trajan's Gate), защото предполагат, че е изградена от Траян с цел да затвори прохода. Самата тя счита, че паметникът е по-скоро триумфална арка, отколкото укрепително съоръжение и допълва, че не е успяла да види никакви надписи там. Монтегю споделя впечатленията си в писмо до абат Конти, жаден за сведения за античните паметници в Османската империя (Montagu 1841, 291).

Герард Корнелиус Дриш, пътувал през 1718 г. с великото посолство на граф Дамян Хуго фон Вирмонд, отделя три страници в пътеписа си за Траянови врата (Pforte des Kaisers Trajani). Дриш с още няколко човека от посолството оставят товарните коли да продължат по друг път, а те се отклоняват, за да видят паметника, за който са чели в толкова много книги. Още в самото начало авторът изразява разочарованието си от запазените руини. Той ги описва като две издигнати една до друга каменни колони, съединени с арка. След няколко изречения обаче посочва, че градежът е отчасти от камъни, отчасти от тухли. Арката е издигната от Траян, който е прокара и пътя през прохода. Дриш споделя, че паметникът е застрашен от разрушаване поради влиянието на атмосферните условия. Секретарят на посланика, фон Дирлинг, пътувал 18 години по-рано с граф фон Етинген, информира автора, че от тогава портата значително е пострадала. Дриш разказва с насмешка и едно друго свое наблюдение: руината се е превърнала в източник на сувенири. Мнозина от пътуващите с посолството откървали парчета камък от градежа с цел да ги занесат със себе си като ценен спомен от паметника на великия римски император. По-този начин обаче допринасяли за отслабването на конструкцията и за разрушаването на цялата порта. Дриш отбелязва и част от латински надпис върху мраморен блок, вграден в левия пилон на портата, който обаче не могъл да бъде разчетен (Driesch 1723, 108–110).

С воденото от граф Антон Корнфиц фон Улфелдт велико посолство от 1740–1741 г. са свързани и две от най-подробните и точни описания на портата в прохода Траянови врата. От пътуването на това посолство са запазени два пътеписа – на Йохан Кемпелен и на капитан

Обр. 6. Траянови врата и пътят, водещ към Румелия, гравюра (ЦДА, ф. 2115К, оп. 3, а.е. 43, л. 1)
Fig. 6. Trajan's Gate and the road to Rumelia, engraving (TsDA, f. 2115K, op. 3, a.e. 43, l. 1)

Шад, като и двата и до момента остават непубликувани⁸. Кемпелен нарича паметника „онези прословути Траянови врата“ (*famosam illam Trajani ... portam*). Веднага след това обаче следва дълбокото му разочарование от видяното. Липсата на мрамор, на египетски и пароски камък, кара Кемпелен да се съмнява, че блестящият римски император е увековечил името си с такъв груб строеж. Откритите преизползвани в градежа два надписа, един на гръцки и един на латински език, му дават основание да отрече връзката с Траян. От латинския надпис (обр. 3) Кемпелен разчита името на император Лициний, четене, което е актуално и днес (SIBulg 31 с лит.). Гръцкият текст (обр. 4) авторът свързва с византийския василевс Теофил (829–842), но в действителност той е постамент за статуя на римската императрица Херения Етрусцила, съпруга на Деций Траян (249–251) (IGBulg IV, 1989 с лит.)⁹. Двата надписа, и най-вече този,

8 Български превод и на двата пътеписа прави М. Йонов в том 6 на поредицата Чужди пътеписи за Балканите (Yonov 1986, 297–401).

9 Надписите, вградени в конструкцията на портата, привличат интереса на пътешествениците още от XVI

Обр. 7. Руините на Траянови врата, гравюра (ЦДА, ф. 2115К, оп. 3, а.е. 43, л. 1)

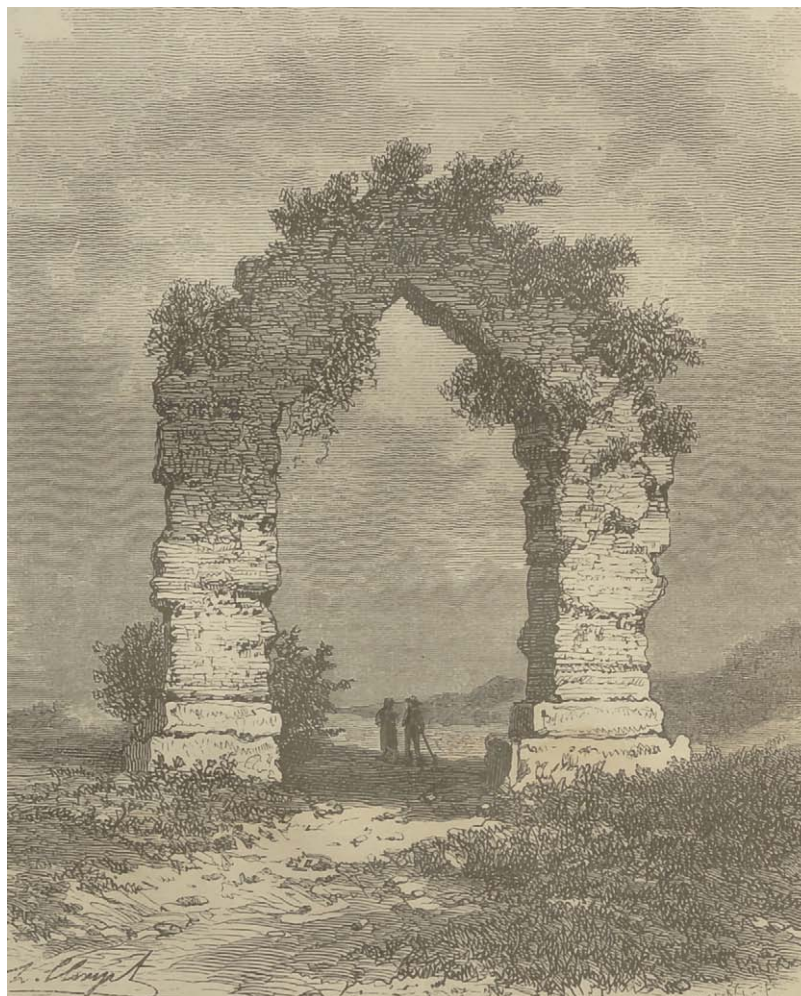
Fig. 7. Ruins of Trajan's Gate, engraving (TsDA, f. 2115K, op. 3, a.e. 43, l. 1)

приписан на Теофил, карат Кемпелен да предположи, че портата с прилежащите ѝ укрепления е издигната от някой от Константинополските императори, управлявали след 842 г. Добрата осведоменост на автора личи както от познаването и цитирането на по-ранни пътеписи (този на Мелхиор Безолт от 1584 г., в който се споменава Крали Марко), така и на средновековните хроники, конкретно на Вилхелм Тирски, описал преминаването на армиите на Първия кръстоносен поход през Балканите. Именно въз основа на последния Кемпелен предполага, че старото име на прохода е „Клисура на Св. Василий“ (Kempelen [1741], 86–90).

Пътувалият със същото посолство капитан Шад, подобно на Кемпелен, категорично отхвърля връзката на паметника с император Траян и въз основа на същия гръцки надпис, вграден в основите на десния стълб на портата, предполага, че тя е издигната не по-рано от началото на XIII в. – в надписа Шад разчита името на някой от византийските императори, наречени Алексий¹⁰. Авторът оставя малко по-подробно описание на самия паметник: запа-

в. Освен цитираните публикации, в които са посочени всички по-ранни споменавания на паметниците, данните за тях са обобщени от Петър Мутафчиев (Mutafchiev 1937, 68–71) и тук не е необходимо историята на откриването и разчитането им да бъде повторена.

10 Първият император с името Алексий, Алексий I Комнин, всъщност управлява в периода 1081–1118 г.

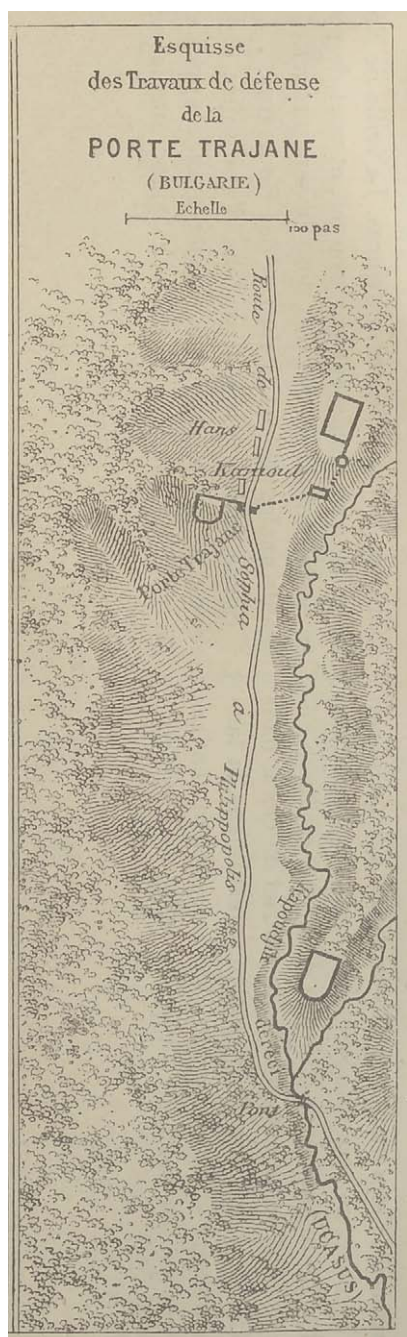

Обр. 8. Траянови врата, гравюра (по Lejean 1873, 152)
Fig. 8. Trajan's Gate, engraving (after Lejean 1873, 152)

зени са два отвесни стълба, свързани с арка. Основите са направени от необработени камъни, оголени от времето и дъждовете, докато стълбовете и арката са от тухли. Шад изразява съмнението си, че проходът е бил преграден със стена и портата е имала укрепителни функции. Той категорично заявява, че не е открил никакви следи от подобни стени, каквито независимо от него споменава Кемплен в своя пътен дневник. Шад също познава по-ранната литература за прохода – пътеписа на пътувалия преди малко повече от две десетилетия Дриш, но също така и „История на унгарците“ на Антонио Бонфини (Schad [1741], f. 119v).

Към ръкописа на капитан Шад са приложени и 33 рисунки с мастило, една от които представя руините на арката в прохода Траянови врата (Schad [1741], f. 161v). Изображението е донякъде сходно с това, публикувано в труда на Марсили. В скицата на Шад обаче проходът на портата е значително по-висок, а от арката, свързваща двата стълба, е запазено съвсем малко (обр. 5). В рисунката на Марсили портата в горната си част е с доста ясно изразена триъгълна форма и по-широки основи. Няма как и двете изображения да са достоверни и да представят паметника в различни етапи на разрушаването му. В Централния държавен архив в София се съхраняват две черно-бели гравюри на руините на Траянови врата¹¹. Като техен автор е

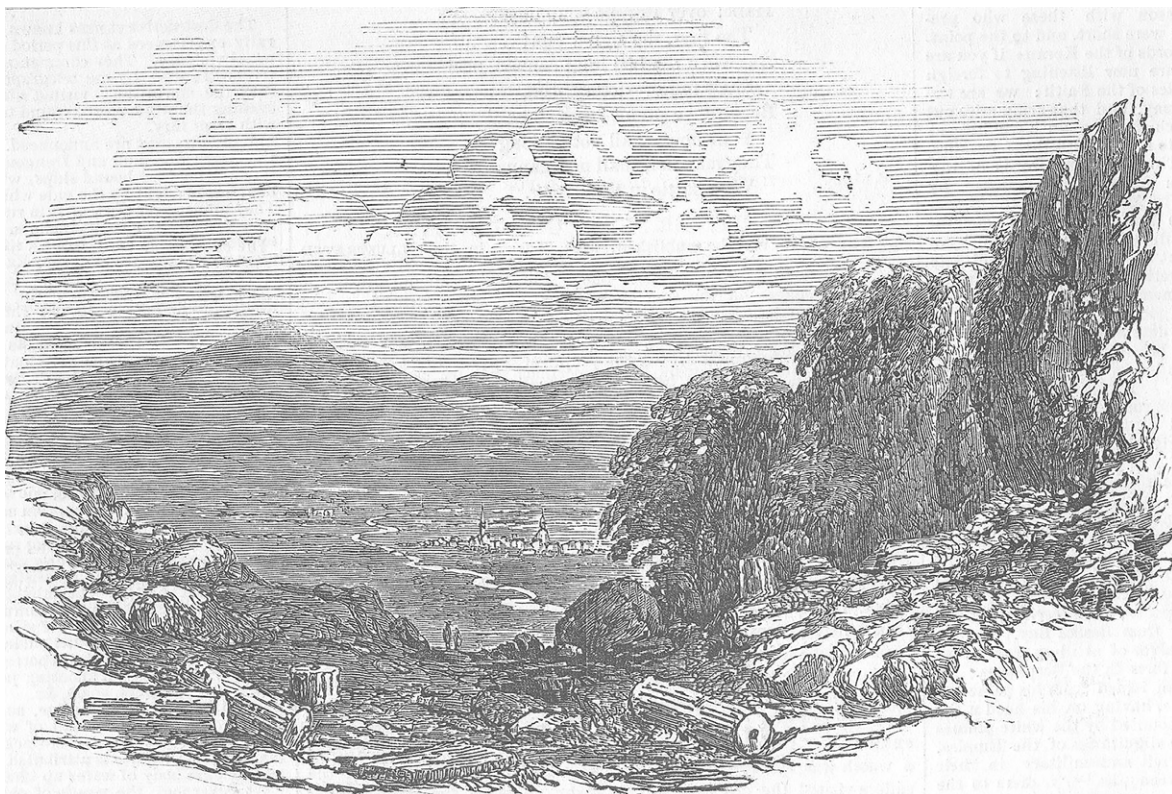
11 ЦДА, ф. 2115К, оп. 3, а.е. 43, л. 1.

Обр. 9. Скица на прохода Траянови врата (по Lejean 1873, 159)
 Fig. 9. Trajan's Gate Pass, sketch (after Lejean 1873, 159)

посочен I. Wachsmuth. Най-вероятно това е Еремия Вахсмут (Jeremias Wachsmuth)¹², живял и творил в Аугсбург между 1711 и 1771 г. (Allgemeines Lexikon 1942, 5). Следователно въпросните гравюри са приблизително синхронни на скицата на Шад, която изглежда по-достоверна от рисунката на Марсили. На първата гравюра на Вахсмут е предаден общ изглед с останките от портата и къщите на село Клисура (обр. 6). Втората гравюра представя само портата, като на преден план са изобразени три надписа (обр. 7). Единият от тях, PORTA TRAIANI, явно е дело на въображението на гравьора, докато останалите два са почти идентични, включително и като контури на камъните, с двата надписа, включени в дневника на Кемпелен. Те обаче

¹² Двете гравюри са включени в книгата на М. Йонов „Европа отново открива българите“, но са описани като дело на неизвестен автор, вероятно от XVII в. (Йонов 1980, s.p.).

Обр. 10. Руините на Траянови врата, гравюра (по *The Illustrated London News*, 01. 10. 1853, 285)

Fig. 10. Ruins of Trajan's Gate, engraving (after *The Illustrated London News*, 01. 10. 1853, 285)

са представени не вградени в конструкцията на арката, а лежащи пред нея. Това вероятно е резултат от желанието на гравьора да представи по-ясно съдържанието им. Зад надписите се вижда част от архитектурен детайл, може би корниз, за какъвто няма сведения в нито един източник. Дали гравюрите са резултат от лично наблюдение на художника, или са правени по чужди скици, не е ясно.

Най-късното описание на арката принадлежи на С. Лузинян, преминал през прохода в 1786 г. Името Траянови врата явно е непознато за автора, защото той говори за портата на Хадриан (the gate of Adrianous). И той отбелязва латинския надпис, вграден в основите на северния пилон на арката, и описан от Кемпелен, но е разчел само буквите от първите два реда. Отбелязва, че портата е градена от тухли, висока е двадесет ярда и е широка 6 ярда. Освен това допълва, че клисурата е била преградена със стена, дебела около 3 ярда (Lusignan 1788, 201–202). Лузинян описва и укреплението при Isargic, Паланка, за което посочва, че е преграждало прохода и е изградено от християнските императори на Константинопол за защита от българите (Lusignan 1788, 199).

Сведенията на Лузинян са последното известно ми описание на портата от страна на очевидец на паметника. Информация за Траянови врата не се среща в пътеписите от последното десетилетие на XVIII и първите тридесет години на XIX в. Портата е разрушена през 1835 г. от софийския управител Узреф паша по заповед на Ферик Ахмед паша във връзка с прокарването на ново шосе през прохода (Velkov 1931, 33). В по-късните пътеписи само е отбелязвано мястото на вече разрушения паметник. Така например Ами Буе, преминал през прохода през 1837 г., отбелязва, че портата току-що е била разрушена по заповед на пашата и от нея като спомен е останало само турското име на прохода Капулу-Дербенд (Karoulou-Derbend) (Boué 1854, 68). През 1841 г. Жером-Адолф Бланки пише, че портата е почти израв-

нена със земята и е покрита с купчина останки. Авторът предполага, съдейки по следите от основите, че това е била триумфална арка, подобна на портата на Сен-Мартен в Париж. Бланки допълва, че вратата е била запазена допреди шест години, т.е. до 1835 г., и е била съборена от фанатизиран паша, вярващ, че тя е дело на християни (Blanqui 1845, 206–207). Посоченият от Бланки паралел с портата на Сен-Мартен в Париж не е особено удачен, защото последната е арка с три прохода – по-голям среден, фланкиран от двете страни от два по-малки, докато всички сведения, както и запазените рисунки, свидетелстват, че вратата при Клисуре е само с един проход. Както отбелязва П. Мутафчиев твърдението за пълното разрушаване на портата е малко преувеличено, защото останки от нея са били запазени и в първите години след Освобождението (Mutafchiev 1937, 68).

При пътуването си през 1867 г. Гийом Лъжан се ориентира по картата, че хановите, където спрял за почивка на път от Ихтиман за Ветрен, трябва да са Траянови врата, но към момента се виждали само незначителни руини от тухлен градеж край новия път. Началникът на караула информира французина, че последните останки от портата са унищожени при строежа на пътя. Комендантът му показва и един нечетлив надпис на гръцки език. Изключително показателен за отношението към старините, както на местните хора, така и на чужденците, е разговорът между коменданта и Лъжан за надписа. Турският военен казва, че са се опитали да разчетат текста, но тъй като той не е нито на турски, нито на български, е напълно безполезен. А Лъжан му отвръща, че ако е бил на турски или на български, то тогава щял да струва твърде малко. Френският географ успява да направи препис на текста, който е публикуван от Е. Дежарден (Desjardins 1868, 57–58, по. 49). Става дума за надписа, приписан от Кемпелен на византийския император Теофил, а въз основа на преписа на Лъжан той е правилно свързан с Херения Етрусцила (Dumont, Homolle 1892, 321, по. Н'). Пътешественикът си задава въпроса откъде идва названието Траянови врата, обозначено на всички съвременни карти с изключение на руските, където проходите е наречен „Стара врата“. Допълва, че през Средновековието се е наричал „Проход на Свети Василий“ по името на близък манастир (Lejean 1873, 152). Текстът на Лъжан, публикуван след смъртта на автора, е придружен от изображение на портата и от окомерен план на местността. Гравюрата на вратата определено повтаря тази, включена в книгата на Марсили (обр. 8). В описанието е посочено, че тя е дело на Н. Clerget, но е направена въз основа на скица на Лъжан. Вероятно любознателният пътешественик е скицирал изображението на Марсили в своя ръкопис и така то впоследствие е гравирано и отпечатано в *Le Tour du Monde*. Много по-важно е второто изображение, представляващо план на прохода Траянови врата със запазените руини (обр. 9). Самият Лъжан е специалист-картограф, оставил ни и един план на Пловдив (Lejean 1873, 159), а възможно и на Търново (Lori, Rusev 2020). Французинът е успял да идентифицира и нанесе на картата три от представените у Марсили четири укрепления. И за разлика от скицата на Марсили, в случая със заснемането на Лъжан става дума за истинска топографска карта, която позволява разпознаване на местоположението на крепостите и днес.

През XIX в. споменът за паметника остава по-скоро като туристическа атракция, въпреки че портата вече е разрушена. Така например в изданието на пътеводителя на Ришар от 1854 г. е посочено, че пътят от Константинопол за Белград преминава през „знаменитите Траянови врата“ (la célèbre porte de Trajan) (Richard 1854, 418). В първото издание на Пътеводителя от 1828–1829 г. не са включени маршрути в Европейска Турция, а към времето на следващите издания арката вече е разрушена. Гравюра на Траянови врата е поместена на страница 285 в броя от 1 октомври 1853 г. на Лондонския вестник *The Illustrated London News*. На преден план са представени няколко повалени канелирани колони, а в далечината се вижда град, който би трябвало да е Ихтиман (обр. 10). На същата страница са публикувани и гравюри, представя-

щи Одрин и Шумен. И докато за последните две са посочени имената на техните автори, а за изгледа на Шумен дори и гледната точка, то изображението на Траянови врата е оставено без всякакъв коментар. В случая трябва да приемем, че става дума за художествена измислица, защото колони не са споменати от нито един автор, видял руините с очите си. Тук по-скоро е търсено внушението за един разрушен древен паметник без да се цели документална точност. Ако гравьорът изобщо е видял старините в прохода.

Дискусия

Руините на порта в прохода Траянови врата неизменно привличат интереса на пътниците, преминали през този планински участък на големия път от Централна Европа за Проливите. Не е случайно, че първите сигурни сведения за паметника съвпадат от една страна с времето, в което се заражда и развива интересът към Античността, а от друга страна с установяването на редовни дипломатически контакти между Хабсбургите и османците. В тези дипломатически мисии редовно пътуват и лица, проявяващи интерес към древността и оставили в своите пътеписи, дневници и писма не малко сведения за руини и надписи. Краткият престой в село Клисурса или дори само преминаването през него не позволява на любопитните автори да направят по-задълбочени наблюдения на паметника, поради което сведенията им се изчерпват със съвсем кратко описание на самата порта, а понякога и на съседните на нея укрепления. Придружаващите посолствата мюсюлмани винаги са проявявали подозрения към интереса на чужденците и особено към опитите да бъдат преписани антични надписи или скицирани древни руини (Dernschwam 2014, 42, 101). Може би на това се дължи фактът, че първите рисунки и упоменати размери на арката датират едва от XVIII в. По това време Хабсбургите вземат превес в конфликта с Османската империя и техните легации се ползват с повече свобода, а членовете им имат по-високо самочувствие, за да проявяват нескрит интерес към земите, през които преминават (Yonov 1986, 20).

Името Траянови врата се появява в пътеписите едва в края на XVII и най-вече през XVIII в. Наистина Бонфини, а след него и Льовенклау говорят за Траянов път в прохода още от XV и XVI в., но руините на портата не са изрично свързани със строителната дейност на славния римски император. През XVI в. и други автори споменават Траяновия път, по-точно така наричат запазената пътна настилка от римския Диагонален път в района на Ниш и до Ветрен. И въпреки че името Траянов път е познато на Вранчич и на автора на анонимния пътепис от 1572 г. (Omichius 1582, s.p., 23 май; Verantius 1774, xxi–xxii), нито един от тях не използва названието Траянови врата. Най-ранното известно ми изрично обозначение на *Porta Traiani* е в картата *Corso del Danubio* на италианския картограф Джакомо Джовани Роси от 1684 г. Съвсем скоро след това Траянови врата е маркирана и на картата *Regni Hungariae* на де Вит от 1686 г. и присъства в много от по-късните картографски материали за Балканите. Названието обаче явно не се утвърждава бързо, защото остава непознато за Марсили, един от най-видните изследователи на древностите в северните части на Балканите в края на XVII и началото на XVIII в.

С налагането на името Траянови врата се променя и отношението към паметника. Интерес към него не е липсвал и преди това, но сега вече пътниците подхождат към арката с някаква предварително създадена представа, с очакванията за впечатляващ паметник на мощта на Римската империя. И остават разочаровани. Както отбелязва Герард К. Дриш не малко членове на посолството от 1718 г. са чели за тези прословути Траянови врата в книгите и се отклоняват от пътя, за да ги посетят. Но в пътеписа му повече внимание е отделено на разочарованието от видяното, отколкото на самия паметник. Кемпелен в своя дневник посвещава няколко

страници на това да опровергае връзката с Траян и да припише паметника на византийските императори, отколкото на описанието на портата. Горните наблюдения обаче важат по-скоро за образованите любители на Античността, защото занасянето в родината на сувенири от прословутия паметник става обичайна практика в първите десетилетия на XVIII в., за което свидетелства отново Дриш.

Интересът на чужденците към арката обаче не спасява паметника от разрушение. През 1835 г. той е пожертван в името на модерно за времето си шосе, свързващо София с Пловдив. Дали обаче само фанатизмът на турския паша, за когото пише Бланки, или най-вече самото състояние на портата са причина за събарянето ѝ, е трудно да се каже, защото липсват сведения за нея за един период от над половин век преди заличаването ѝ. След това името Траянови врата просъществува само като означение на най-високата част на прохода, а запазените руини привличат интереса на все по-малко пътешественици.

Благодарности

Това изследване е финансирано от Европейския съюз – NextGenerationEU, чрез Националния план за възстановяване и устойчивост на Република България, проект по. BG-RRP-2.004-0008. Благодаря на доц. д-р Мария Баръмова, Исторически факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, за предоставените ми дигитални копия на пътеписите на д'Арш, Кемпелен и Шад, както и за помощта с част от старопечатните издания на немски език.

Използвана литература

- Allgemeines Lexikon 1942. *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, vol. 35. Leipzig: Verlag von E. A. Seemann.
- Ammann, H. J. 1618. *Reiß in das gelobte Land: von Wien auss Oesterreich durch Ungariam, Serbiam, Bulgariam und Thraciam auff Constantinopel...* durch Johann Jacob Ammann, Burger und bestellten Wundarzt zu Zürich. Zürich: Johann Hardmeyer.
- Anonymous 1986. Anonimno opisanie (1671). In Yonov, M. (red) *Nemski i avstriyski patepisi za Balkanite, XVII – sredata na XVIII v.* (Chuzhdi patepisi za Balkanite 6). Sofia: Nauka i izkustvo, 111–132 (in Bulgarian).
- d'Arsch, ... [1700]. *Extrait des Mémoires du General. Lieut. d'Arsch au retour de la Perse en 1700 depuis Constantinople à Vienne.* Österreichische Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HH-StA), Handschriften Weiss 385.
- Baramova, M., Simeonov, Kr. 2024. DigitalSEE: A Digital Repository for South Eastern Europe in the 18th–19th century. *Journal of Open Humanities Data* 10: 49, 1–7. DOI: [10.5334/johd.241](https://doi.org/10.5334/johd.241)
- Belon, P. 1553. *Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables, trouvées en Grèce, Asie, Iudée, Egypte, Arabie et autres pays estranges, redigées en trois liures, Par Pierre Belon du Mans.* Paris: Gilles Corrozet.
- Besolt, M. 1590. Desz wolgeboren Herrn Heinrichs Herrn von Liechtenstein, von Nicolspurg etc. Römischer kaiserlicher Majestät Abgesandten Reise auf Konstantinopel im 1584. Jahr beschrieben durch Melchior Besolt. In: *Etliche Particular Beschreibungen wolmercklicher Geschicht/ zur Türkischen Histori gehörig, so vor dieser Zeit nie in Druck ausgegangen...* Frankfurt am Main: Andres Wechels, 515–531.

Старините в прохода Траянови врата в пътеписите от XVI–XIX век

- Betzek, J. von 1979. *Gesandtschaftsreise nach Ungarn und in die Türkei im Jahre 1564–65* (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München, ser. C, Vol. X). München: Finnisch-Ugrisches Seminar.
- Blanqi, A. 1845. *Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841*. Paris: Coquebert.
- Bonfinis, A. 1771. *Antonii Bonfini Asculani Rerum Hungaricarum decades libris XLV. Comprehensae ab origine gentis ad annum MCCCCXCV*. Editio septima. Recensuit et praefatus est D. Carolus Andreas Bel. Lipsiae: Ioannis Paulli Kraus.
- Boué, A. 1854. *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*, vol. I. Vienne: Libraire de l'Académie impériale des sciences.
- Broquiére, B. de la 1892. *Le voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquiére*. Publié et annoté par Ch. Schefer. Paris: Ernest Leroux.
- CIL III. Mommsen, T. (ed.) 1873. *Corpus inscriptionum Latinarum*, vol. III. Berolini: apud Georgium Reimerum.
- Curipeschitz, B. 1531. *Itinerarium Wegrays Kün. May. potschafft/ gen Constantinopel zûdem Türckischen keiser Soleyman. Anno xxx*. [Wien].
- Dernschwam, H. 2014. *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55)*. Herausgegeben von Franz Babinger. Ins Neuhochdeutsche übersetzt von Jörg Riecke. Berlin: Duncker & Humboldt.
- Desjardins, E. 1868. Sur quelques inscriptions inédites de Valachie et de Bulgarie (provinces de Dacie, de Mésie et de Scythie). Lettre à M. Henzen. *Annali dell'Institut di corrispondenza archeologica* 40, 5–107.
- Dimitrov, D. 1947. Arheologicheskite izsledvania na graf Luidzhi Marsili iz balgarskite zemi v kraya na XVII vek. *Godishnik na Sofijskia universitet, Istoriko-filologicheski fakultet* 43 [1946/47], 2–62 (in Bulgarian).
- Driesch, G. C. 1723. *Historische Nachricht von der Röm. Kayserl. Groß-Botschafft nach Constantinopel welche auf allergnädigsten Befehl Sr. Röm. Kayserlichen und Catholischen Majestät Carl des Sechsten, nach glücklich vollendeten zweyjährigen Krieg, Der Hoch- und Wohlgebohrne des H. R. ReichsGraf Damian Hugo von Virmondt, rühmlichst verrichtet...* Nürnberg: Peter Conrad Monath.
- Dumont, A., Homolle, Th. 1892. *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie, réunis par Th. Homolle*. Paris: Ernest Thorin.
- Gerlach, S. 1674. *Stephan Gerlachs deß Aeltern Tage-Buch der von zween glorwürdigsten römischen Kaysern, Maximiliano und Rudolpho... an die Ottomannische Pforte zu Constantinopel abgefertigten und durch den Wohlgebohrnen Herrn Hn. David Ungnad... zwischen dem Ottomanischen und Römischen Kayserthum... glücklichst-vollbrachter Gesandtschafft. Auß denen Gerlachischen... aufgesetzten u. nachgelassenen Schrifften herfür gegeben durch... Samuelem Gerlachium*. Frankfurth am Mayn: Zunner.
- Glover, T. 2014. The Journey of Edward Barton Esquire, her Majesties Ambassador with the Grand Signior, otherwise called the Great Turke, in Constantinople, Sultan Mahumet Chan. Written by Sir Thomas Glover then Secretarie to the Ambassador, and since employed in that Honourable Function by his Majestie, to Sultan Achmet. Two Letters are also inserted, written from Agria, by the said Ambassador Barton. In: *Hakluytus Posthumus or, Purchas his Pilgrimes. Contayning a History of the World in Sea Voyages and Lande Travells by Englishmen and Others*, vol. 8. Cambridge: Cambridge University Press, 304–320.
- Hildebrandt, C. J. 1937. *Conrad Jacob Hildebrandt's Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656–1658)*. Herausgegeben und erläutert von Franz Babinger. Leiden: E. J. Brill.

- IGBulg IV. Mihailov, G. (ed.) 1966. *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, vol. IV. Sofia: Academia literarum Bulgarica.
- Kempelen, J. [1741]. *Descriptio itineris legatorum Caroli VI. a. 1740 ad Mahmud Turcarum imperatorem missorum*. Österreichische Nationalbibliothek. Sammlung von Handschriften und alten Drucken (HAN), Sammlung von Handschriften und alten Drucken (HAN-MAG). Signatur: Cod. 8640.
- Lejean, G. 1873. Voyage en Bulgarie. *Le Tour du Mond* 26.659–662, 113–170.
- Leunclavius, J. 1595. *Neuwe Chronica türckischer Nation von Türcken selbs beschrieben, volgendts gemehrt unnd in vier Bücher abgetheilt*. Frankfurt am Main: Claudi de Marne & Johann Aubri.
- LIBI 1965. *Latinski izvori za balgarskata istoria*, vol. III (Izvori za balgarskata istoria XII). Sofia: Izdanie na Balgarskata akademija na naukite (in Bulgarian).
- LIBI 2001. *Latinski izvori za balgarskata istoria*, vol. V.1 (Izvori za balgarskata istoria XXXI). Sofia: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov" (in Bulgarian).
- Lori, B., Rusev, I. 2020. Neizvesten plan na Tarnovo ot 1857 g. *Istoria–History* 28.1, 8–22.
- Lubenau, R. 1914. *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau*. Hrsg. von W. Sahn. 1. Teil (Mitteilungen aus der Stadtbibliothek zu Königsberg in Preußen, IV–V). Königsberg in Preußen: Kommissions-Verlag von Ferdinand Beyers Buchhandlung.
- Lusignan, S. 1788. *A series of letters addressed to Sir William Fordyce, M.D. F.R.S. Translated from the original into English by the author*, vol. 2. London: Payne and son.
- Marsigli, L. F. 1726. *Danubius Pannonico-mysicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis*, vol. II. Amstelodami: apud Herm. Uytwerf & Franç. Changuion.
- Matković, P. 1878. Dva talijanska putopisa po balkanskom poluotoku iz XVI. veka. *Starine X*, 201–256.
- Matković, P. 1896. Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 129, 1–89.
- Montagu, M. 1841. *The Letters and Works of Lady Mary Wortley Montagu. Edited by her great-grandson Lord Wharncliffe. Third edition, with additions and corrections derived from the original manuscript, illustrative notes, and new memoir by W. Moy Thomas*, vol. 1. London: Henry G. Bohn.
- Motraye, A. de la 1727. *Voyages du Sr. A. de la Motraye, en Europe, Asie et Afrique*, vol. 2. La Haye: T. Johanson & J. van Duren.
- Mundy, P. 1907. *The Travels of Peter Mundy, in Europe and Asia, 1608–1667*, vol. 1. Travels in Europe, 1608–1628. Ed. by Lt.-Col. Sir Richard Carnak Temple. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mutafchiev, P. 1937. Stariat drum prez "Trayanova vrata". *Spisanie na Balgarskata akademija na naukite* 55: Klon istoriko-filologichen i filosofsko-obshtestven 27, 19–148 (in Bulgarian).
- Neitzschitz, G. Chr. 1674. *Sieben-jährige und gefährliche Neu-verbesserte Europae-Asiat- und Africanische Welt-Beschauung. Des weiland HochEdelgebohrnen Herrn George Christoff von Neitzschitz uff Stöckelberg Wöhlitz und Zörbitz: Einer hohen Person zu Ehren auf Beförderung dessen hochansehnlichen Herrn Bruders Zum andern mal also heraus gegeben Daß 1 ... ergänzt 2. ... beygefügt 3. ... nachgetragen 4. ... vorgestellt werden Sam[m]t einem... Register aller denckwürdigen Sachen... zu gebrauchen*. Nürnberg: Hoffmann.
- Niggl, S. 1701. *Diarium, Oder Außführliche curiose Reiß-Beschreibung, Von Wien nach Constantinopel und von dar wider zuruck in Teutschland... Deß Hochgebohrnen Grafen und Herrn, Herrn Wolfgang, Grafens zu Oettingen... Augspurg*: Schlüter.

- Omichius, F. 1582. *Beschreibung Einer Legation und Reise, von Wien aus Ostereich auff Constantinopel: Durch den Wolgebornen Herrn, Herrn David Ungnadn, Freyherrn zu Sonneck, und Pfandsherrn auf Bleyburgk, Auß Römischer Keyserlichen Maiestat befehlig und abforderung an den Türkischen Keyser, Anno 72. verrichtet; Darinn die Geschenck so S.G. dem Türcken, seinen Räthen und Befehlichhabern selbst uberantwortet, und sonsten viel schöner Historien, Antiquiteten und Geschichte, gar lustig zu lesen, beschrieben unnd verfasst sein, vormals nie außgangen.* Mecklenburg: Güstrow.
- Palerne, J. 1606. *Pérégrinations du Seigneur Jean Palerne Forésien, secrétaire de François de Valois, duc d'Anjou et d'Alençon etc. Où il est traité de plusieurs singularitez et antiquités, remarquées es provinces d'Égypte, Arabie déserte et pierreuse, Terre Saincte, Surie, Natolie, Grece, et plusieurs isles tant de la mer mediterrannee que Archipelague. Avec la manière de vivre des Mores et Turcs et de leur religion. Ensemble un bref discours... à Constantinople...* Lyon: Jean Pillehotte.
- Petancius, F. 1541. De viis per quas christiani principes Turcos profligare et invader facile possent. In: *Ioannes Cuspinianus, De Turcorum origine, religione, ac immanissima eorum in Christianos tyrannide...* Antverpie: Johannes Grapheus, f. 75v–78r.
- Pigafetta, M. 1585. *Itinenrario di Marc'Antonio Pigafetta gentil'huommo Veccentino.* Londra: apresso Giouanni Wolfio Inglese.
- Popova, I. 2018. *Srednovkovnite Balkani prez pogleda na evropeyski pateshestvenitsi (14.–15. v.).* Sofia: KNMTs–BAN (in Bulgarian).
- Popović, M. *Von Budapest nach Istanbul. Die Via Traian aim Spiegel der Reiseliteratur des 14. bis 16. Jahrhunderts.* Leipzig: Eudora Verlag.
- Quiclet, M. 1664. *Les Voyages de M. Quiclet à Constantinople par terre. Enrichis d'Annotations par le Sieur P. M. L.* Paris: Pierre Promé.
- Rakova, S. 2014. Feliks Petanchich, Buda i Venetsia: interesat kam Osmanskata imperia v nachaloto na XVI v. In Simeonova, L. (red.) *Balkanite i svetat: modus concurrandi* (Studia Balcanica 30). Sofia: IBTsT–BAN, 241–250 (in Bulgarian).
- Rakova, S., Danova, P. *Benedeto Ramberti i Danielo Ludovizi: dvama venetsianski pratenitsi v Konstantinopol prez 1534 godina.* Plovdiv: Fondatsia “Balgarsko istorichesko nasledstvo” (in Bulgarian).
- Richard, J. B. 1854. *Guide classique du voyageur en Europe.* Deuxième édition. Paris: L. Maisson.
- Rubigallus, P. 1980. Hodoeporicon itineris Constantinopolitani. In: *Pauli Rubigalli Pannonii carmina.* Ed. Miloslav Okál. Leipzig: Teubner, 15–31.
- Schad, ... Le capitaine [1741]. *Récit et observations sur le voyage qu'il a fait au Levant... la suite de l'ambassade impériale en 1740.* Österreichische Nationalbibliothek. Sammlung von Handschriften und alten Drucken (HAN), Sammlung von Handschriften und alten Drucken (HAN–MAG). Signatur: Cod. 8650.
- Schepper, C. D. 1857. Missions diplomatiques de Corneille Duplicius De Schepper dit Scepperus, ambassadeur de Christiern II, de Charles V, de Ferdinand Ier et de Marie, reine de Hongrie, Gouvernante des Pays-Bas, de 1523 à 1555. Par Mr le Baron de Saint Genois et G.-A. Yssel de Schepper. *Mémoires de l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique* 30, 1–231.
- Schweigger, S. 1608. *Ein neue Reyßbeschreibung auß Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem: Darinn die gelegenheit derselben Länder, Städt, Flecken, Gebew etc. d. innwohnenten Völcker Art, Sitten, Gebreuch, Trachten, Religion vnd Gotteßdienst etc. Insonderheit die jetzige ware gestalt deß H. Grabs, der Stadt Jerusalem vnd anderer heiligen Oerter...; ... Deßgleichen deß Türkischen Reichs Gubernation, Policy, Hofhaltung, nutzbarkeit des Reysens, vnd vielerley andern lustigen Sachen...* Nürnberg: Johann Lanssenberger.

- SIBulg. Beševliev, V. (Hrsg.) 1964. *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien* (Berliner byzantinistische Arbeiten 30). Berlin: Akademie Verlag.
- Steinach, W. A. 1881. Wolf Andreas' von Steinach, Edelknabenfahrt nach Constantinopel (1583). Aus desselben eigenhändiger Beschreibung in Familienchronik im Besitze des Grafen Sigm. v. Braida. *Steiermärkische Geschichtsblätter* II.4, 193–234.
- Tsvetkova, B. 1968a. Edin frenski patepis za balgarskite i balkanskite zemi ot XVII v. *Izvestia na Nauchnia arhiv na BAN* 4, 127–142 (in Bulgarian).
- Tsvetkova, B. 1968b. Edin frenski patepis ot XVI v. za balgarskite zemi (Pier Leskalopie – 1574). *Izvestia na Balgarskoto istorichsko druzhestvo* 26, 251–266 (in Bulgarian).
- Velkov, I. 1931. Trayanovite vrata. *Vekove* 1.3, 33–35 (in Bulgarian).
- Verantius, A. 1774. *Iter Buda Hadrianopolim anno MDLIII exaratum ab Antonio Verantio tunc Quinquecclesiensi, mox Agriensi episcopo, ac demum archiepiscopo Strigoniensi, regio in Hungaria locumtenenti, magno regni cancellario atque S. R. E. Cardinali electo. Nunc primum e Verantiano cartophylacio in lucem editum*. Venetiis: Aloysius Milocco.
- Wenner, A. 1622. *Ein gantz new Reysebuch von Prag auß biß gen Constantinopel. das ist: Beschreibung der Legation und Reise, welche von der Röm. Käys. auch zu Hungarn und Böhemb, etc. Königl. May. Matthia II. an den Türckischen Käyser Ahmet, den Ersten diß Namens neben desselben vorm Jahr zu Wien ankommene Bottschafft, nach Constantinopel, und die Oßmannische Porten abgeordnet...* Nürnberg: Halbmayer.
- Wratislaw, V. 1787. *Des Freyherrn von Wratislaw merkwürdige Gesandtschaftsreise von Wien nach Konstantinopel. So gut als aus dem Englischen übersezt*. Leipzig: Schönfeld.
- Yonov, M. 1967. Edin neizvesten patepis za nashite zemi ot XVII v. *Izvestia na Balgarskoto istorichsko druzhestvo* 25, 283–306 (in Bulgarian).
- Yonov, M. 1973. Balgarskite zemi predi 300 godini, otrazeni v dnevnitsite na Kindsperg (1672–1674 g.). *Godishnik na Sofiyskia universitet, Filosofsko-istoricheski fakultet* 65.3 [1971], 304–384 (in Bulgarian).
- Yonov, M. 1980. *Evropa ot novo otkriva balgarite. Balgarite i balgarskite zemi prez pogleda na chuzhdi pateshestvenitsi, XV–XVIII v.* Sofia: Narodna prosveta (in Bulgarian).
- Yonov, M. 1986. *Nemski i avstriyski patepisi za Balkanite, XVII – sredata na XVIII v.* (Chuzhdi patepisi za Balkanite 6). Sofia: Nauka i izkustvo (in Bulgarian).

Antiquities around the Trajan's Gate Pass in travelogues from the 16th to the 19th century

Ivan Valchev

(summary)

The ruins of an arch along Trajan's Gate Pass have been a point of interest for those traversing the route of the ancient Roman road from Belgrade through Niš, Sofia, Plovdiv and Edirne to Istanbul since the 13th c. However, the first documented accounts from eyewitnesses only date back to the first half of the 16th c. This was the period when interest in antiquity had already taken root among the educated elite of Western European states, and at the same time coincided with the establishment of

regular diplomatic contacts between the Habsburgs and the Ottoman Empire. The extant travelogues are largely the work of individuals who accompanied foreign diplomatic missions and provided descriptions of their observations along the route to the Ottoman capital. Some of the authors had received a high level of humanistic education and demonstrated a clear interest in the ancient monuments located within the Ottoman Empire. Nevertheless, the ruins also captured the attention of other travellers, who left brief descriptions of them.

The initial comprehensive accounts of the ruins along Trajan's Gate Pass were authored by Antun Vrančić and Hans Dernschwam, who travelled together in 1553. Vrančić was also responsible for the first attempt to date the fortresses. He postulated that they were constructed by King Philip II of Macedonia. Additionally, they provided the initial insights into the local folklore associating the destroyed fortresses with the Bulgarian folk heroes Krali Marko and Novak Debeli. The remaining information from the 16th c. is brief and more uniform in style, but travellers usually describe the construction of the gate in detail, including the use of large stone blocks for the foundations and bricks for the pillars. Additionally, they provide brief information about several other fortresses in the vicinity. Local narratives pertaining to Krali Marko and Novak Debeli are frequently recounted. It seems probable that the authors received this information from the Bulgarian population of the village of Klisura, which developed around the ruins of the gate.

The information presented in travelogues from the 17th c. is notably more concise. Nevertheless, the ruins around Trajan's Gate Pass are frequently referenced in the travelogues of the period. It is worthy of note that the legends of Krali Marko and Novak Debeli are no longer recounted. During this period, the name "Demir Kapia", which translates as "Iron Gate", emerged, yet it did not gain widespread acceptance as the official designation for the gorge. The existence of a road along the pass has been linked to the Roman emperor Trajan since the late 15th c., when Antonio Bonfini first documented this association. However, the name Trajan's Gate did not emerge on geographical maps until the 1680s. This is evidenced by the *Corso del Danubio* map created by the Italian cartographer Giacomo Giovanni Rossi in 1684 and de Witt's *Regni Hungariae* map from 1686. In an unpublished, anonymous travelogue from 1671, the remains of fortresses were attributed to Trajan's building activity. From the beginning of the 18th c., the name Trajan's Gate became increasingly prevalent, yet it was not universally adopted. For instance, it was not known to the Italian researcher Luigi Marsili.

The end of the 17th c. marks a new stage in the history of the ancient ruins around Trajan's Gate Pass. Then the site was visited by the Italian Count Luigi Marsili, who was serving in the Habsburg army. We are indebted to him for the first recorded drawings of the ruins of the gate (fig. 1) and the first known sketch of the fortifications around the pass (fig. 2). At approximately the same time, travelogues began to mention the renowned Trajan's Gate. Information about the monument is becoming increasingly available, and its ruins are visited with greater frequency, including by those who deviate from the main path of diplomatic missions. The travellers approach it with a preconceived notion. Their expectations were strongly influenced by the monuments in Rome and Italy. This ultimately results in a profound sense of disappointment with the actuality of what is observed. Kempelen, for instance, was exasperated by the dearth of marble and other precious stones, and thus questioned whether this unpolished edifice was the work of the renowned Roman emperor. Furthermore, he dedicates two pages of his travelogue to refuting this hypothesis and positing instead that the arch was constructed by one of the Byzantine rulers. The evidence for this assertion is derived from two inscriptions that were embedded in the structure and subsequently transcribed by him (figs 3–4). Additionally, Captain Schad, who accompanied Kempelen on his journey, left a sketch of the gate (fig. 5). Two further engravings, created by I. Wachsmuth, are also of eighteenth-century origin (figs 6–7).

In the last half century of its existence, the monument did not attract the attention of travel-

lers. The arch was destroyed in 1835 by the governor of Sofia in connection with the construction of a new road along the Trajan's Gate Pass. In their subsequent visit to the monument, A. Boué and A. Blanqi were able to discern only the remnants of the foundations of the original structure. A sketch of the fortifications was produced by the French cartographer Guillaume Lejean, who traversed the pass in 1868 (fig. 9). Notwithstanding the destruction of the monument, the memory of the renowned Trajan's Gate continues to capture the attention of the Western public. This interest has resulted in the publication of an engraving in *The Illustrated London News*, which depicts a view of the pass with fallen columns in the foreground (fig. 10). Nevertheless, this image is largely a product of fiction, as no traveller makes any mention of the presence of columns.

The interest in the ruins around Trajan's Gate Pass is inextricably linked with the diplomatic missions of Western countries to the Sublime Porte in Istanbul. It is to members of these diplomatic missions that we owe the majority of our known descriptions of the ancient gate. The monument was destroyed at the time when interest in antiquities arose among the local population.